

Борис Черкас (Київ)

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ І БОРТЬБА ІСЛАМ-ГІРЕЯ ЗА ВЛАДУ В 20–30-х РОКАХ XVI ст.

Незважаючи на доволі значну кількість наукової літератури, що так чи інакше стосується історії Кримського ханства 20–30-х рр. XVI ст.¹, стан розробки проблеми не можна вважати задовільним, оскільки політична криза в Криму як така досі спеціально не розглядалася і у більшості робіт, як правило, авторами згадувалася лише побічно².

Навіть в роботах, що присвячені вивченню історії Кримського ханства XVI ст., боротьба Іслам-Гірея за владу висвітлюється, в першу чергу, як протиборство і змагання за престол двох особистостей — Іслам- і Саадет- (з 1532 р. Сахіб-) Гіреїв, тоді як перебіг подій і співвідношення задіяних сил залишається без аналізу й оцінки³.

Не в повній мірі з'ясованими є не тільки причини кризи, а й роль та місце в кримських усобицях Великого князівства Литовського (далі ВКЛ. — *Б. Ч.*) й інших східноєвропейських країн з одного боку, а з іншого — вплив внутрікримських подій на політичну ситуацію у Східній Європі. Тому в цій статті робиться спроба заповнити вакуум у вивченні саме цих недостатньо досліджених моментів політичної історії Кримського ханства 20–30-х рр. XVI ст.

Політична криза в Криму і, як наслідок, боротьба Іслам-Гірея за ханську владу почалася і багато в чому була спричинена складною політичною ситуацією в Східній Європі, що склалася у першій чверті XVI ст.

З часу виникнення в 40-х рр XV ст. Кримського ханства перші його правителі — Хаджі- і Менглі-Гіреї — вважали своїм головним завданням в зовнішній політиці боротьбу проти Золотої, а після її розпаду — Великої Орди за зміцнення незалежності Кримсько-татарської держави. В цій боротьбі кримські хани шукали підтримки зовні. Хаджі-Гірей (1443–66), що саме і був засновником Кримського ханства, головними союзниками вважав Велике князівство Литовське і Королівство Польське (далі КП — *Б. Ч.*), а також Київське князівство за часів правління Олелька Володимировича (1440–54) і Семена Олельковича (1455–70). Саме завдяки цим союзницьким відносинам йому вдалося у 1455 р. знищити на Поділлі орду Сеїд-Ахмета — головного політичного суперника Криму в 40–50-х рр. XVст.⁴

Наступний кримський правитель, син Хаджі-Гірея Менглі-Гірей, теж спочатку, як і батько, вважав своїми головними союзником ВКЛ і КП)^{*5}. Але з середини 70-х років XV ст. ситуація у східноєвропейському регіоні починає кардинально змінюватися. Зважаючи на зближення правителя ВКЛ і КП Казимира IV і хана Великої Орди Ахмата, Менглі-Гірей також почав шукати нових союзників і у 1474–75 рр. уклав союз з суперником ВКЛ і Великої Орди — Великим князівством Московським (далі ВКМ. — *Б. Ч.*)⁶. Встановлення над Кримським ханством в 1475–78 рр. протекторату Оттоманської Порти (далі Порта. — *Б. Ч.*) з її планами розгортання експансії у Східній Європі остаточно перетворило Менглі-Гірея на ворога ВКЛ і КП⁷. Фактично, Східна Європа була розділена на два ворожих табори, що постійно перебували у політичній конфронтації.

Такий стан речей залишався незмінним до початку XVI ст. За цей час Кримське ханство значно розширило свої кордони за рахунок південно-українських земель й перетворилося на державу, що відігравала активну і впливову роль у міжнародних відносинах країн Центрально-Східної Європи. В стратегічно важливих місцях завойованої території Менглі-Гірей побудував ряд фортець: Очаків, в гирлі Дніпра⁸ і Іслам «на таванском перевозе»⁹. Крім того, своїми руйнівними військовими походами на ВКЛ і КП він не тільки послабив ці країни, але й збагатив економіку Кримського ханства, зробивши однією з головних статей доходу держави реалізацію ясиру — захоплених під час нападів невільників, головним чином, з українських земель¹⁰.

В 1502 р. на Лівобережній Україні Менглі-Гірей завдав нищівної поразки хану Великої Орди Ших-Ахмату, внаслідок чого, Велика Орда, як впливова політична сила, припинила своє існування, а Ших-Ахмат відступив до Києва, де і був інтернований¹¹. Фактично, Кримське ханство стає наймогутнішою татарською державою у Східній Європі. Ці зрушення у геополітичній ситуації східноєвропейського регіону потягли за собою зміну зовнішньополітичних орієнтирів кримськотатарської правлячої еліти. В цей час у Східній Європі крім Кримського ханства існувало ще декілька інших татарських держав, що утворилися на уламках Золотої Орди — Казанське ханство, Астраханське ханство, Ногайські орди¹² і Касимівське князівство у складі ВКМ¹³. Підкорення їх і створення східноєвропейської імперії стало головним завданням Менглі-Гірея, а з 1515 р., і Махмет-Гірея. Але цим планам стало на перешкоді ВКМ, що теж претендувало на гегемонію у Східній Європі й, зокрема, на спадщину Золотої Орди¹⁴.

* Київське князівство було скасовано в 1470 році.

Поступове охолодження стосунків між цими країнами припало на кінець першої декади XVI ст., а в 1519–20 рр. вилилось у відкрите протистояння, приводом для якого стала боротьба за Казанський «стілець», на якому обидві держави хотіли мати своїх ставлеників. Перемогу у цій боротьбі отримало Кримське ханство, якому вдалося в 1521 р., за допомогою військового перевороту посадити в Казані брата Махмет-Гірея Сахіб-Гірея, і понищити територію ВКМ аж до Москви. В цій боротьбі союзником Гіреїв виступило ВКЛ, а ВКМ підтримали Астраханське ханство і Ногайські орди¹⁵. Порта, що ворогувала з КП і ВКЛ не підтримала плани Махмет-Гірея¹⁶. Отже, цей кримський хан своєю самостійною зовнішньою політикою увійшов у пряме протиріччя з своїм сюзереном — турецьким султаном. Фактично, відбулась кардинальна зміна геополітичної ситуації у Східній Європі, що характеризувалася перегрупуванням політичних сил — зближенням на антимосковській основі Кримського ханства і ВКЛ і, на антикримській основі, ВКМ і Астраханського ханства та Ногайських орд.

Апогеєм успіхів Махмет-Гірея став вдалий похід на Астраханське ханство, що відбувся у січні 1523 р.¹⁷ Хан у союзі з ногаями «з великим войском подышодши и Хазтаракан воземши»¹⁸. Таким чином, під владою кримського хана були зібрані всі основні татарські держави Східної Європи¹⁹.

Але успіх Махмет-Гірея був тимчасовим. «Ногайский мурзы», що спочатку підтримали Махмет-Гірея, побоюючись посилення його влади, перейшли на бік його супротивників, що змінило увесь хід астраханської кампанії Криму та визначило її результати. Очолювані князями Мамаєм і Агішем, вони виманили Махмет-Гірея з Астрахані і вбили його разом з калгою і свитою, після чого розгромили кримське військо²⁰. До Криму повернулись тільки двоє синів Махмет-Гірея, Газі- і Бабу-Гіреї, разом з п'ятдесятьма князями. Їх переслідували заволзькі татари на чолі з Ших-Айдаром²¹, сином хана Ших-Ахмата²², а також ногайці під проводом Мамає і Агіша²³, які наприкінці березня 1523 р. заблокували Крим з півночі. Перейшовши Перекоп і, розташувавшись табором біля Солоного озера, нападники вислали два загони до столиці ханства Кіркора і головного міста ширинівського роду Старого Крима з метою спустошення улусів²⁴. Поки тривало розорення Криму, з Астрахані надійшло зібране кримськими князями з роду ширинів Мемешем і Девлет-Бахтієм 12 тисячне військо, яке розбило дорогою ногайського князя Кушума і мангитського князя Удема²⁵. Кілька днів по тому під стінами Перекопа відбулася битва кримських татар з головними силами заволзців і ногайців. Кримські татари зазнали поразки й змушені були шукати захисту за стінами

Перекопської фортеці, гарнізон якої складався з турецьких яничарів²⁶. Тоді ж переможці послали два загони під Очаків, де захопили в полон чотирьох кримських царевичів, з них двох Гіреїв — Шан-Гірея і Ша Іслама — було вбито, Мерет-Гірея, Бетігіреєва сина, відпущено до Перекопа, а Іслам-Гірея, Махмет-Гіреєва сина, забрано у неволю. Нападники, однак, не змогли захопити жодного кримського міста. Через два тижні після битви, заволзькі і ногайські татари вирушили до своїх улусів²⁷.

Нашестя заволзьких орд було не єдиною небезпекою для Кримського ханства. Вирушаючи в похід на Астрахань, Махмет-Гірей залишив в Криму заручником старосту черкаського і канівського Євстафія Дашковича. Останній, скориставшись неладом у Криму після поразки Махмет-Гірея, залишив Крим²⁸ і повернувся на Наддніпрянщину, що, як й більшість українських земель, перебувала тоді у складі ВКЛ, зібрав військо, і, як пізніше скаржився хан Саадет-Гірей (1524–32 рр.) до панів рад ВКЛ «город Ослам зламали и сказали и дела (гармати — *Б. Ч.*) побрали ино колько татар з домы и з жонами и з детми своими», що ховалися «подле Днепра» захопив в полон. Крім того, «два корабли взяли и люди в них побили и на чотыри тысячи золотых скарбу побрали...»²⁹ Знищення Іслам-городка було дуже серйозною втратою для Кримського ханства, оскільки ця фортеця контролювала відторгнуте в свій час від ВКЛ все південне Подніпров'я³⁰. Крим втратив контроль над стратегічно важливим Таванським перевозом, обидві події могли скласти для ханства небезпечні прецеденти в майбутньому.

Внаслідок поразки кримських татар під Астраханню і спустошення земель Кримського ханства заволзькими і ногайськими татарами, а також військом Дашковича, країна була розорена. Ситуація погіршувалася ще й відсутністю найвищої ланки ієрархії влади внаслідок загибелі хана і калги. Тому зразу після відходу ворожих сил у листопаді 1523 року кримська знать проголосила ханом сина Махмет-Гірея Газі-Гірея, а той, в свою чергу, призначив калгою свого рідного брата Бабу-Гірея³¹.

Становище Криму зміцнилося після того, як була знята блокада і рештки війська Махмет-Гірея дістали змогу повернутися з-під Астрахані до своїх улусів. З липня 1523 р. по січень 1524 р., за словами Саадет-Гірея, «по пятисот и по сту наши (Кримські татари. — *Б. Ч.*) люди воеваныи к нам прыходять кром Магмет кирея царя и Богатыр солтана иншии добрыи люди и подлейшии на тот час прыходять...»³² Разом з ними з полону повернувся й Іслам-Гірей³³. Крім того, султан надав дипломатичну підтримку Криму, наказавши Волоському воєводі перебувати в дружніх стосунках з Кримським ханом і стати на перешкоді наміру польського короля і великого князя литовського

Сигізмунда I звільнити Ших-Ахмата³⁴. Це давало надію Газі-Гірею, що султан визнає його ханом. Але у Сулеймана I були інші плани. Вже у квітні до Кафи у супроводі турецького загону з 200 воїнів прибув рідний брат Махмет-Гірея Саадет-Гірей, якого султан і призначив Кримським ханом³⁵. Саадет-Гірей викликав до себе для складання присяги Газі і Бабу-Гіреїв і під час зустрічі наказав вбити їх³⁶.

Формально, Саадет-Гірей був легітимнішою кандидатурою на ханський стілець» ніж Газі-Гірей, бо в роду Гіреїв головним був принцип родового старшинства. Дядько, брат хана, вважався старшим за племінників. Але історично склалося так, що престол передавався у спадок, від батька до сина, причому кожного разу це санкціонувалось головами кримських родів — карачеями³⁷. Тому в очах кримської знаті затверджений ними Газі-Гірей мав більше прав бути ханом ніж присланий султаном Саадет-Гірей.

Сулейман I, призначаючи Саадет-Гірея ханом, навряд чи зважав на думку кримських феодалів, більш того, своїм вчинком султан давав зрозуміти кримській знаті, що не терпітиме з її боку ніяких самостійних дій. Відтак, Сулейман I покінчив з фактично незалежним статусом Кримського ханства за часів правління Махмет-Гірея.

Новому хану дісталась важка спадщина. Держава була розорена ворогами, причому небезпека нових вторгнень залишилась досить великою. Всю зиму 1523/24 рр. війська стояли відмобілізовані в очікуванні нових нападів ногайців³⁸. А навесні 1524 р. пройшла чутка, ніби 80000 польське військо розоривши Очаків, рушило на Білгород³⁹. Ще більшу загрозу для Криму становили переговори ногайських мурз Ших Айдара, Агіша і Мамає з Сигізмундом I щодо звільнення Ших Ахмата і відновлення з його ордою союзних відносин на антикримський основі⁴⁰. Щоб зашкодити цьому і, якщо не повернути на свій бік, то хоча б нейтралізувати ногайців, Саадет-Гірей дав згоду на шлюб свого брата, казанського хана Сахіб-Гірея, з дочкою князя Агіша і свого сина з донькою князя Мамає⁴¹.

Але головною проблемою для Саадет-Гірея були відносини з кримською знаттю. Кримські феодали, невдоволені тим, що Саадет-Гірей оточив себе турками, відсиджувались по своїх «улусах». Саадет-Гірей вирішив спертися на наймогутніший кримський рід Ширинів, одружившись на вдові свого брата Ахмет-Гірея Ширин-Бек⁴². Цей шлюб був дещо символічний. Справа в тому, що в 1518–19 рр. Ахмет-Гірей виступав противником Махмет-Гірея. Тоді рід ширинів підтримали спочатку його, а після того, як Ахмет-Гірея за наказом Махмет-Гірея було вбито, також і Ахметова сина Геммет-Гірея. В боротьбі з Махмет-Гіреєм, союзником Геммет-Гірея виступав і Саадет-Гірей. На кінець весни 1524 р. Саадет-Гірею таки вдалося

більш менш примиритися з князями⁴³ і перейти до більш активної зовнішньої політики.

В 1521 р. розпочалася турецько-угорська війна⁴⁴, в якій КП виступило союзником Угорського королівства. Тому, відправляючи Саадет-Гірея до Криму, Сулейман I розраховував на те, що Кримське ханство своїми військовими походами буде відволікати КП від балканських справ⁴⁵. Саме тому навесні 1524 р. 12 тис. турецьке військо та 4-х тисячна білгородська орда вторглися на Поділля і до Львівської, Саноцької та Белзької земель⁴⁶. А 24 червня 1524 р. Саадет-Гірей вислав на ВКЛ своє велике військо на чолі з 4-ма царевичами: калги Озюбек-солтана, Іслам-солтана, Бучкак-солтана і Янтури-солтана⁴⁷. Похід закінчився не дуже вдало: в жовтні на зворотньому шляху, при переправі через Дніпро на Таванському перевозі, на них напала козацька флотилія на чолі з литовсько-руськими урядовцями Семеном Полозовичем і Криштофом Кмітичем. Як інформував Сигізмунд I панів-рад ВКЛ, козаки «тыждень через Днепр татар не пускали и на каждый день с ними битву мевали и многих деи их били а иншии де сами тонули...»⁴⁸

Ця невдача стала катализатором для нового спалаху міжусобної боротьби в Криму. Хан вирішив вбити Іслам-Гірея⁴⁹. Напевно, навколо останнього почала згуртовуватися кримська знать, що була невдоволена Саадет-Гіреєм за його репресії і протурецьку політику. В листі до Сигізмунда I Іслам-Гірей, пояснюючи причини конфлікту між ним і Саадет-Гіреєм, прямо вказує, що останній, ставши ханом, «...братію нашу порезал, а потом нас погубити и отца своего царство потерять...»⁵⁰ В той же час Саадет-Гірей, пишучи до того ж Сигізмунда I, вказував, що Іслам-Гірей почав «вархалт» за «...порадою лихих людей»⁵¹, і що «...он (Іслам-Гірей. — *Б. Ч.*) не своее воли то вчынил»⁵². Подальші події підтвердили, що за Іслам-Гіреєм стояли чималі сили.

Іслам-Гірею вдалося врятуватися і зміцнити табір своїх прихильників. За їх допомогою він захопив біля Перекопа матір Саадет-Гірея, а також його череди. Невдовзі Іслам-Гірей вступив до Крима, і був проголошений ханом. Саадет-Гірей не з своєї волі відступив до Перекопа з малою кількістю людей. 4 листопада 1524 р. Іслам-Гірей розпочав облогу Перекопської фортеці, яка затягнулася на три місяці. Саадет-Гірей скористався слухним моментом і завдяки своїм активним маніпуляціям знову залучив на свій бік більшість кримських князів і мурз, що змусило Іслам-Гірея відійти до Молочних Вод⁵³. Не останню роль в цьому зіграли турецькі яничари, озброєнні вогнепальною зброєю. Взагалі, упродовж свого правління у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами Саадет-Гірей активно використовував турецьких вояків з їх «пушками» і «ручницями». Іслам-Гірей зробив

з цього, мабуть, правильні висновки і в 1525 р., повернувшись до Криму, розбив не тільки Саадет-Гірея, а й його союзника, «Каринфського пашу» з 1700 турками⁵⁴. Фактично, боротьба між Іслам- і Саадет-Гіреями перестала бути звичайною внутрішньодинастичною усобицею. Кожна з сторін починає шукати підтримку зовні. Зокрема, Саадет-Гірей, що вже мав в союзниках могутнього султана Сулеймана I, намагається водночас заручитися підтримкою великого князя московського. 11 лютого 1525 р. він дає Василю III шертну грамоту, в якій обіцяє «...в любви от детей на внучата, братом и другом быти...», причому грамота має явне антиягелонівське спрямування, бо хан обіцяє «на Жигимонта Короля Польського, и на Великого князя Литовського и на их детей, или иной кто будет на великом княжестве Литовском государ, и на польском королевстве, и на их детей оба заодин будем»⁵⁵. Отже, цією грамотою був оформлений наступальний союз Москви і Криму, спрямований проти об'єднаних персональною унією Польської і Литовської держав. В шертній грамоті зовсім не згадується Казань, в якій правили представники династії Гіреїв. Судячи з усього, обидві сторони намагалися обминути це болюче для них питання. Правда, на весні 1525 р. Саадет-Гірей спробував вдатися до політичного тиску на Москву, пустивши чутки, ніби султан присилає до Криму від 15 до 30 тис. воїнів і 50 тисячна турецько-татарська армія на чолі з колишнім казанським ханом Сахіб-Гіреєм (він повернувся до Крима в другій половині 1524 р.)⁵⁶ рушить походом на ВКМ⁵⁷. І. І. Смирнов вважав, що такими були справжні плани Гіреїв, але як на нашу думку, ні хан внаслідок усобиці в розореному попередніми війнами Криму, ні султан, зайнятий війною з Угорщиною⁵⁸, не могли реально виставити великої армії. Крім того, Сулейман I, ворогуючи з королем польським і великим князем литовським Сигізмундом I, союзником Угорщини, більше був зацікавлений в союзі з ВКМ проти Ягелонів — для нього всеж південно-східна Європа була важливіша за далеку Казань. Розповсюджуючи цю дезінформацію, Саадет-Гірей намагався досягти одразу двох цілей: по-перше, хоча б політично підтримати казанського хана Сафа-Гірея, що у скрутну для Крима годину залишився сам на сам з ВКМ, і, по-друге, не допустити можливого союзу Василя III з Іслам-Гіреєм, послі якого мали з Молочних Вод вільний шлях до Москви. Але дипломатична служба ВКМ поставилась більш-менш спокійно до цього демаршу, в усякому разі, до кінця 20-х рр. XVI ст. її стосунки з Казанню стабілізувалися⁵⁹. В той же час у Іслам-Гірея вистачило власних сил, щоб знову захопити владу у Криму.

Розбивши Саадет-Гірея і його османських союзників, Іслам-Гірей теж мусив шукати підтримки зовні і, на відміну від свого супротив-

ника, вирішив спертися на ВКЛ і КП. Підійшовши до Дніпра «со всею ордою», він 24 серпня 1525 р. послав до Сигізмунда I лист, в якому, називаючи себе «великим царем», повідомив, що «и влани и князи и карачеи и вся орда мене брата вашого (Іслам-Гірея — *Б. Ч.*) полюбивши, на царстве посадили», тому він пропонує поновити союз, що існував між його батьком Махмет-Гіреєм і Сигізмундом I, а за це обіцяє в «правде и присяже отца своего стояти...»⁶⁰ Крім того, Іслам-Гірей «через того свого посла» хотів дізнатися, чи може він у випадку «которой трудности... от цара Турецкого» (!) відступити до володінь Сигізмунда I. Останній відповів, що готов «стобою у верном братстве и в справедливой приязни быти...», і тому «послали есмо до тебе (Іслам-Гірея — *Б. Ч.*) брата нашего посла своего твое здорове видети и на столце царском отчине твоей тебе брата нашего поздравити», а найголовніше, Сигізмунд I обіцяв Іслам-Гірею «в государстве нашем тебе ласкаве заховати...»⁶¹. Стримана відповідь Сигізмунда I пояснюється тим, що якраз в цей час до Сулеймана I було відряджене польське посольство на чолі з Одровонжем з метою пошуку миру між КП і Портою, що й було досягнуте в листопаді 1525 р. підписанням перемир'я на 3 роки⁶². Крім того, уряд ВКЛ хотів пересвідчитись наскільки міцною була влада Іслам-Гірея. Обережна позиція литовсько-руського уряду виявилася доречною, оскільки восени 1525 р., за повідомленням московського посла Івана Количева, проти Іслам-Гірея виступив ширинський князь Давлет-Бахти разом з іншими князями і мурзами.

Вони змусили Іслам-Гірея відступити «на Тюмень»⁶³. На початку 1526 р. Іслам-Гірей знову з'явився біля Перекопу⁶⁴. На цей раз все закінчилося компромісом. Саадет-Гірей призначив Іслам-Гірея калгою⁶⁵ і «дал есьми замок (Перекопський. — *Б. Ч.*) и мешканье»⁶⁶. Сахіб-Гірею ж, що був до цього калгою, хан «дал есми свои города що на Днепре...»⁶⁷. Причиною своїх дій Саадет-Гірей назвав заступництво за Іслам-Гірея «великих карачеив почонши от Мумизбек и Бахтияр мурза и от вланов и от инших панов...»⁶⁸. Невипадково серед прохачів згадано ширинівського князя Бахтияр-Мурзу⁶⁹, — міжусобиця в Криму болюче вдарила саме по його роду. Ширини розділилися — голова роду, князь Мемеш, підтримав Іслам-Гірея, а Бахтияр-Мурза і Довлет-Бахти стали на бік Саадет-Гірея. Внаслідок розколу, колись наймогутніший в Криму рід, став поступово втрачати свої владні позиції⁷⁰.

Політичний тиск на хана з боку ширинів — це тільки одна з причин примирення. Іншими факторами, що примусили Саадет-Гірея погодитися на «ласку» до Іслам-Гірея, були такими. По-перше, дворічна громадянська війна не найкращим чином впливала на і без того

зруйновану в 1523 р. економіку Криму. По-друге, значно підупав авторитет Кримського ханства на міжнародній арені. Особливо це далось взнаки у відносинах з ВКЛ і КП, які зразу після загибелі хана Махмет-Гірея припинили сплачувати щорічні упоминки⁷¹. Сигізмунд I, наприклад, пишучи до Панів-Ради ВКЛ, називав політичну позицію Іслам-Гірея одною з головних причин «...покою от царя Перекопського»⁷². По третє, Сулейман I готуючись до вторгнення в Угорщину і бажаючи утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на землі ВКЛ і КП⁷³, що могло бути здійснено тільки за умови політичної стабільності в Криму. Староста черкаський і канівський Євстафій Дашкович у листуванні з Сигізмундом I прямо пов'язував підготовку татарських військ до нападу з фактом примирення між Саадет- і Іслам-Гіреями⁷⁴. Окрім того Кримське ханство вирішило повернути собі втрачені позиції в Казані, принаймні, саме цим можна пояснити активне листування в березні 1527 р. між ними, про що доносив московський посол у Криму І. Мясной⁷⁵.

У дипломатичному листуванні з урядами ВКЛ і ВКМ Саадет-Гірей, Іслам-Гірей та інші представники кримської знаті всіляко демонстрували єдність і мир, що начебто запанував у Криму. Писали, що Кримське ханство готове проводити активну зовнішню політику, причому, граючи на протиріччях політичних інтересів своїх північних сусідів, обіцяли Сигізмунду I, що нападуть на ВКМ, а Василю III, що підуть розорювати землі ВКЛ і КП⁷⁶. Наступні події показали, що Кримське ханство мало наміри нападати і на тих, і на інших.

Зовнішньополітичні невдачі, що спіткали Крим у наступному році, звели, однак, ці наміри нанівець. 5 лютого 1527 р. армія ВКЛ вщент розгромила велике кримське військо, що, пограбувавши українські землі КП, поверталось через Київщину до Криму. Загинуло від 20 до 26 тисяч татар⁷⁷. Удар був таким сильним, що Крим не зміг на весні того ж року зашкодити ВКЛ випустити з полону екс-хана Великої Орди Ших Ахмата⁷⁸. Цим актом литовсько-руський уряд створював серйозну небезпеку для Кримського ханства, оскільки Ших Ахмат міг, якщо не відновити Велику Орду, то, принаймні, згуртувати Астраханське ханство, заволзькі і ногайські орди проти Криму. Євреїнівський літопис так змальовує процедуру звільнення Ших Ахмата: «Тое ж весны по Велике дни царя заволского пущено з Литвы на царство Заволское к сыну его, и проводили его много поветов до Киева, а ис Киева пенезные люди на поле уже стрытили его, которые противку его посланы были от сына его. Ти его в орду Заволские волости допроводили...»⁷⁹

Переговори про звільнення Ших Ахмата почалися ще зимою 1523/24 рр., причому, судячи з листа Ших Айдара, «царя заволського и ногайського...», ініціативу проявив саме Сигізмунд I⁸⁰. На переговорах заволзці і ногайці обіцяли за звільнення Ших Ахмата бути союзниками з ВКЛ і КП проти Кримського ханства, причому Мамай-мурза прямо вказував, що «...от перекопского невыстерегаючыся безпечни будьте коли вжо мы тута», а також обіцяв «Перекоп и Киркерь взяти...»⁸¹ Молдавський воєвода через свого гінця в лютому 1524 р. повідомив до Крима, що заволзці і ногайці обіцяють Сигізмунду I повернути під його владу уфортифіковані міста Іслам і Очаків⁸². Уряд ВКЛ погодився відпустити на волю екс-хана і навіть запропонував процедуру поступової передачі Ших Ахмата з рук в руки. Передбачалося, зокрема, що, спочатку, до заволзців і ногайців буде послано «з вашими послы... дворанина нашого Матфея Заморанка и што бы вы перед тым нашим послом как цар так и вси мурзы нам прысегу вчинили на том иж брата нашого Ших Ахмата, царя, маєте его себе мети государем потому как и предков его и перво сего его самого мели...» Крім того, посол ВКЛ мав визначити «о том року певном...», коли відбудеться звільнення хана⁸³. Місцем для цього було обрано південну Наддніпрянщину: «Ажбы они и зовсими своими влусы подкочовали к *тованню* (курсив наш. — *Б. Ч.*) близко города его милости Черкас... А государ наш король его милость брата своего (Ших Ахмата. — *Б. Ч.*) успомогши всеми речами к тому часу с Киева до них отпустити...»⁸⁴ Сигізмунд I добре розумів, що використання заволзців і ногайців як противагу Криму є для південних територій ВКЛ дуже вигідним, бо якби «сын царя заволского... с обема ордами заволскою и ногайскою на поле вытягнул...» то тоді «цар Перекопський слышачи то не смел бы с царства своего людей своих посылати панств наших казити»⁸⁵. На початку 1526 р. до Вільна знову приїздили послы «от царя Заволского», і тоді судячи з усього, остаточно було визначено час звільнення Ших Ахмата⁸⁶. Ні в літописах ні в документах не зафіксовано будь-яких ексцесів, тому слід гадати, що передача екс-хана відбулась за заздалегідь визначеним планом, а саме, хана послали «со всем его достатком у украинные города» Київ і Черкаси, а заволзці і ногайці «к тому часу под тыи города его млости прислали з двадцать тысячей людей добрых, браных, людей збройных, а не могло бы быти толко много бы пятнадцать тысячей людей...»⁸⁷

Крим знову був заблокований союзниками ВКЛ заволзцями і ногайцями на кілька місяців. Це не тільки захистило південні кордони ВКЛ і КП від походів кримчаків, як про це повідомляв у 1528 р. Сигізмунд I до литовських панів-Рад⁸⁸, але й передусім відрізало кримських татар від родючих південноукраїнських степів, що було

згубно для економіки Кримського ханства. Тільки у вересні 1527 р. кримчаки спромоглися вийти за межі Кримського півострову. Військо, кероване Іслам-Гіреєм, напало на ВКМ, але московські військові загопи вчасно зайняли переправи через Оку і після перестрілки змусили Іслам-Гірея відступити⁸⁹. Цікаво, що Саадет-Гірей спробував відмежуватися від цього походу, пишучи до Москви, що Іслам-Гірей сам, за намовленням ширинівського князя Мемеша, пішов на ВКМ⁹⁰, хоча у листі до Сигізмунда I ще в 1526 р. повідомляв, що «я Ислам солтана и иных братьей своих меньших з войском своим великим пошлю паньство Московское завжды воевати...»⁹¹

Виправдання Саадет-Гірея перед Василем III важливе тим, що він характеризує князя Мемеша як людину, що має великий вплив на Іслам-Гірея. Це свідчить, що примирення між ханом і племінником насправді не відбулося. І намагання Саадет-Гірея не зіпсувати офіційні стосунки з Москвою — це не що інше, як спроба забезпечити себе надійним союзником в майбутній боротьбі з непокірним племінником.

Нова усобиця між Саадет-Гіреєм і Іслам-Гіреєм спалахнула вже на початку 1528 р. В березні того ж року в Москві отримали повідомлення, що Саадет-Гірей завдав поразки конкуренту, причому в битві полягло багато знаті, в тому числі й князь Мемеш⁹². Іслам-Гірей пояснював свою поразку тим, що Саадет-Гірей був «с помощью турецькою»⁹³, і, звертаючись за допомогою до Сигізмунда I, просив «дел и гаковниц и войска...»⁹⁴ Восени 1528 р. Іслам-Гірей відступив на Наддніпрянщину під Черкаси⁹⁵ і попросив в уряді ВКЛ захисту і допомоги⁹⁶. Цей крок Іслам-Гірея не був чимось унікальним для відносин ВКЛ і Кримського ханства. Традиція переховування на території ВКЛ різних татарських ханів і вельмож тяглася ще з часів великого князя Вітовта (1392–1430 рр.), коли спочатку Тохтамиш (1397–99 рр.), а потім Джелал-Еддін (1410 р. і осінь 1411 р.), Бетсабула (зима 1413/14 рр.), Кепек (1414 р.), Ієрем-Ферден (1416 р.), Кадир-Берди (1419 р.), Улуг-Мухамед (поч. 1424 р.), переховуючись на території ВКЛ, намагалися за допомогою литовсько-руських військ здобути ханський трон у Золотій Орді⁹⁷. Саме з території ВКЛ і за його збройної підтримки Хаджі-Гірей зміг підкорити Крим і утворити там державу⁹⁸. Після його смерті, коли в Криму почалася боротьба за владу, ті претенденти на ханський «стілець», яким не пощастило в цій боротьбі, один за одним втікали до ВКЛ: в 1479 р. Нур-Девлет і Хайдар⁹⁹, в 1491 р. — Ізтемір з племінником Девлешем¹⁰⁰. Причому, Ізтемір, ставши литовським служивим царевичем, воював проти Кримського ханства¹⁰¹. Пам'ять про ці події жила і в 20-х рр. XVI ст., не дарма Сигізмунд I нагадував Іслам-Гірею «...ижд предком твоим и иным царям многим в их неверемя тут у Великом княжестве Литов-

ском опочиваша и всякое добро им много бывало...»¹⁰² Тай сам Іслам-Гірей, як вже зазначалося, у 1525 р. звертався з подібним проханням до Сигізмунда I і отримав схвальну відповідь.

Уряд ВКЛ швидко зорієнтувався в цій складній ситуації і без зволікань надав Іслам-Гірею та його людям землі поблизу Черкас для кочев'я, прислав їм кожухи на зиму, а на літо сукно¹⁰³. У червні 1529 р. Іслам-Гірею було повідомлено, що на Україну послано «дворянина... знакомитого пана Михайла Григоровича» з наказом формувати на Дніпрі військову флотилію, до того ж, «будет с ним немалый почот людей з гакавницями и з ручницями и з иншими бронями», і як тільки «реки пустят он стыми людми там на низ Днепра будет...»¹⁰⁴, причому, йому і його людям наказано «тебе во всем быти послушны как то сына государя нашего»¹⁰⁵. Тоді ж Іслам-Гірей повідомив Сигізмунду I, що Ших Ахмат «царь заволский» вирядився проти Саадет-Гірея і вже «на кон усел и в поля выехал...»¹⁰⁶

Переговори між Іслам-Гіреєм і Ших Ахматом, як повідомляв останній Сигізмунду I, розпочалися взимку 1528/29 рр., і Ших Ахмат тоді обіцяв разом з Іслам-Гіреєм піти походом на Крим¹⁰⁷.

Таким чином, похід 1529 р. на Кримське ханство планувався як велика військова акція за участю ВКЛ, Астраханського ханства, заволзьких і ногайських орд. Момент для наступу на Крим було обрано вдало. ВКМ знову конфліктувало з Казанським ханством і готувалося до військових дій з ним¹⁰⁸. Порта була зайнята війною з Габсбургами¹⁰⁹ і не могла надати Саадет-Гірею великої допомоги. До того ж, Сулейман I мав з КП і ВКЛ перемир'я на п'ять років від 1528 р.¹¹⁰ яке йому не вигідно було порушувати, аби забезпечити нейтралітет КП і ВКЛ щодо військових подій на Балканах.

Похід на Крим відбувся, напевно, у червні-липні 1529 р., бо вже в серпні цього року Саадет-Гірей писав до Москви, що хоча раніше під ним «земля мешалась» але тепер він вже стоїть міцно¹¹¹. А це він міг стверджувати лише після свого чергового примирення з Іслам-Гіреєм. Спершу події розгорталися якнайкраще для союзників. Об'єднання військ ВКЛ, очолюваних Григоровичем і Дашковичем з людьми Іслам-Гірея, пройшло за планом¹¹². На бік Іслам-Гірея почали переходити представники Кримської знаті¹¹³, і, хоча їх було ще небагато, але це вже був загрозливий сигнал для Саадет-Гірея. Проте, коли останній запропонував Іслам-Гірею примиритися на умовах передачі йому Очакова, то Іслам-Гірей на це погодився. Пояснюючи свої дії Сигізмунду I, Іслам-Гірей писав, що Саадет-Гірей запросив миру, аби «панство наше негинети». Крім того, за словами Іслам-Гірея, порадившись з Григоровичем і Дашковичем, він вирішив, що «людей в нас мало...», і що не можна «з тыми людьми отчизны

своее достати...»¹¹⁴ Важко напевно стверджувати, які причини насправді змусили Іслам-Гірея примиритися з ханом, але те, що до рук Іслам-Гірея потрапив стратегічно важливий Очаків, було теж великим успіхом. Одне це давало Іслам-Гірею можливість контролювати всю Правобережну Україну від Чорного моря аж до кордону з КП і ВКЛ. Напевно, він хотів, спираючись на ці землі, виграти час і дочекатися підходу основних сил союзників. Але Ших Ахмат, дізнавшись про примирення Іслам-Гірея з Саадет-Гіреєм, відмовив у допомозі, побоюючись пастки¹¹⁵. Трапилось також так, що загін «в тисячу коней»¹¹⁶ посланий з Вінничини і Брацлавщини на допомогу Іслам-Гірею, не знаючи, що той вже сидить в Очакові, напав на його людей, які пасли стада в степу і багатьох вбили, а потім і самі потрапили в полон до Іслам-Гірея¹¹⁷.

Таким чином, втративши підтримку ззовні і не маючи достатніх сил для відкритого виступу, Іслам-Гірей зайняв позицію очікування. Становище Саадет-Гірея ставало все хуткішим, у 1530 р. війська ВКЛ знову завдали нищівної поразки кримському війську на річці Голтві та Полозор'ї¹¹⁸. Річні упоминки надіслані Василем III були значно менші ніж звичайно¹¹⁹. Хан вирішив підправити своє становище поновленням союзу з Москвою для чого у листопаді 1530 р. видав ще одну шертну грамоту. Вона загалом повторювала грамоту 1525 р., головним доповненням було тільки те, що основними ворогами Крима і Москви визнавались не тільки КП і ВКЛ, але й «Ахматовы царевы дети...»¹²⁰

Восени 1531 р. у Саадет-Гірея вибухнув конфлікт з Ширинами. Хан виступив проти них разом зі своїм калгою — Сахіб-Гіреєм. Каральне військо, озброєне вогнепальною зброєю, захопило ширинівські улуси. Багато місцевої знаті було страчено, в тому числі князь Бахтіяр, царевичі Бучкак, що тільки-но повернувся з вдалого походу на Тульські землі, і Юсуф. Царицю Ширин-Бек, за наказом хана було посаджено за ґрати у Киркорі¹²¹. Це не минуло Саадет-Гіреєві даром, спершу він був змушений відіслати до Стамбула Сахіб-Гірея, проти якого виступила невдоволена репресіями кримська знать¹²². А на прикінці року знову з'явився під Перекопом Іслам-Гірей підтримуваний ширинівськими князями і мурзами¹²³. Сил у них виявилось все ж замало і в лютому 1532 р. Іслам-Гірей знову наблизився до Черкас і Канева, просячи допомоги у Сигізмунда I¹²⁴. Ще раніше Іслам-Гірей відправив посла до Москви, де останнього схвально прийняли, дали багаті дари і намовляли «абы он (Іслам-Гірей — *Б. Ч.*) до него (ВКМ — *Б. Ч.*) склонность мел»¹²⁵.

Але всі карти сплутав Саадет-Гірей, який на початку весни 1532 р. на чолі всієї орди, 1500 турецьких яничарів з 50 гарматами, взяв в

облогу Черкаський замок, гарнізоном якого керував Євстафій Дашкович¹²⁶. Хан робив спроби захопити замок упродовж 30 днів, але всі штурми були відбиті оборонцями¹²⁷. Коли ж з Києва Дніпром на допомогу обложеному наблизилися війська, Саадет-Гірей відступив¹²⁸.

Під час цих подій, Іслам-Гірей знаходився в степу за Доном, куди він відступив навесні 1532 р. рятуючись від Саадет-Гірея і просячи московський уряд прийняти його під свій захист¹²⁹.

Після невдачі під Черкасами Саадет-Гірей не довго залишався ханом і вже, за одними даними в травні¹³⁰, а за іншими в серпні 1532 року залишив Крим і відплив до Стамбула¹³¹. До цього, як на нашу думку, його змусили такі поважні причини як невдоволення кримської знаті його явною протурецькою орієнтацією, репресіями і неуспіхами у зовнішній політиці, а також наступ Іслам-Гірея, якого могли підтримати війська ВКЛ, що завдяки Саадет-Гіреєвим же ворожим діям, стояли відмобілізовані на Наддніпрянщині.

Іслам-Гірей, посівши ханський «стілець», звернувся до султана з проханням прислати до Криму кого-небудь ханом. На думку В. Д. Смирнова за допомогою цього політичного маневру він хотів привернути до себе прихильність Сулеймана I¹³². Але той прислав до Криму Сахіб-Гірея і разом з ним турецький військовий супровід у складі 60 пушкарів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушей, 60 зеаметників і тимаріотів. Крім того, уряд Порти почав відраховувати Сахіб-Гірею суму на утримання особистої гвардії — «псарні гроші»¹³³. За таких обставин Іслам-Гірею нічого не залишалось іншого, як погодитися на титул калги¹³⁴.

Початок другої третини XVI ст. став поворотним моментом в історії відносин Порти, КП, ВКЛ і ВКМ. У кінці XV — першій третині XVI ст. Османи вважали своїми головними суперниками в цьому регіоні КП і ВКЛ, сприймаючи правителів ВКМ, що ворогували з Ягелонами, як союзників¹³⁵. Але захоплення Угорщини Портою і підписання в 1533 р. між нею і КП та ВКЛ мирного договору, остаточно перетворило Османів і Ягелонів з ворогів на політичних партнерів¹³⁶. На думку турецького вченого Галіл Іналджика, неабияку роль в цьому перегляді османської зовнішньої політики, зіграв Сахіб-Гірей, якому вдалося переконати уряд Порти у намірі уряду Московського Великого князівства захопити колишню золотоординську територію у басейні Середньої і Нижньої Волги¹³⁷. А це було не вигідно Порті, яка збиралась воювати з Персією за розширення свого впливу на Месопотамію і Кавказ¹³⁸.

Сахіб-Гірей, на відміну від Саадет-Гірея, котрий з малку жив в Оттоманській Порті, як політичний діяч сформувався під безпосереднім впливом політичного оточення свого батька Менглі-Гірея і

брата Махмед-Гірея і, отже, брав активну участь у здійсненні ними великодержавного курсу Кримського ханства у Східній Європі. Під час війни Махмет-Гірея з ВКМ у 1521–22 рр., Сахіб-Гірей був казанським ханом, противником Василя III¹³⁹. У зв'язку з ослабленням Криму після смерті Махмед-Гірея і поступаючись перед воєнно-політичним тиском Москви він був змушений залишити Казань в 1524 р. і повернутися до Криму¹⁴⁰.

Ставши кримським ханом й все ще вважаючи себе законним, але позбавленим влади, вождарем Казані, Сахіб-Гірей не міг оцінити призначення Москвою ханом в Казань в 1532 р. Джан-Алі — інакше як ворожу акцію¹⁴¹. Відтак, природно, що Сахіб-Гірей фактично став продовжувачем великодержавного курсу своїх попередників. Ця новина була несприятливою для Іслам-Гірея, який сам, намагаючись захопити владу у Кримському ханстві, виступав як нащадок і правонаступник сильного і самостійного хана Махмет-Гірея, на протипагу «слабкішому» і протурецьки налаштованому Саадет-Гірею.

14 серпня 1533 р. велика кримська армія на чолі з Іслам і Сафа-Гіреями напала на Рязанщину і дуже спустошили край¹⁴². У листуванні з Москвою Іслам-Гірей виправдовувався тим, що рушив у похід за наказом султана, тоді як Сахіб-Гірей всю вину покладав на Сафа-Гірея, (казанського хана з 1524 по 1532 р.)¹⁴³. Але це були звичайні політичні хитрощі, бо в першій половині 1534 р. нове кримське військо вже разом з загонами київського воєводи знову пройшло по прикордонним територіям ВКМ¹⁴⁴. Воєнно-політичні успіхи нового хана не могли не турбувати Іслам-Гірея та його спільників. І вже у другій половині 1534 р. він відкрито виступав проти Сахіб-Гірея¹⁴⁵.

Під час нового конфлікту хан розбив племінника і змусив того сховатися за стінами Перекопу. Іслам-Гірей втратив більшість знаті, що його підтримувала¹⁴⁶. Сигізмунд I писав гетьману ВКЛ Юрію Радзівілу, що при Іслам-Гіреї залишилися лише «некоторые люди посполитыи»¹⁴⁷. З іншого боку Сахіб-Гірей, хоча і завдав поразки Іслам-Гірею, але не мав достатніх сил щоб закріпити свій успіх, а тому відступив до Кіркора¹⁴⁸. Фактично в Криму встановилося двовладдя¹⁴⁹. Сахіб-Гірей попросив допомоги у Сулеймана I, крім того, він і Іслам-Гірей послали своїх послів до Сигізмунда I намагаючись прихилити його на свій бік¹⁵⁰. В цей час ВКЛ знаходилося у стані війни з ВКМ¹⁵¹ і не могло надати великої підтримки будь-якій з ворогуючих сторін. Навпаки, Сигізмунду I, було навіть вигідно, щоб у Кримському ханстві точилась громадянська війна, бо тоді, за його словами «...войска наши отъ тоѣ Орды никотороѣ переказы приимовати не могутъ»¹⁵².

Тверезо оцінивши політичну ситуацію, що склалася наприкінці 1534 р. у Східній Європі, Іслам-Гірей приділив головну увагу встановленню союзницьких відносин з Москвою. Цим він вирішував дві проблеми. По-перше, виступаючи ворогом Сахіб-Гірея, він сподівався отримати від ВКМ суттєву допомогу, і по-друге, підвищував своє значення в очах Сигізмунда I. Добиваючись підтримки Москви, Іслам-Гірей як причину ворожнечі з Сахіб-Гіреєм називав його спільні з Сигізмундом I наміри воювати проти ВКМ¹⁵³. Московський уряд спершу поставився до Іслам-Гірея обережно¹⁵⁴, бо на його думку «человѣкъ шатокъ и несостоятеленъ...»¹⁵⁵ але потім вирішив використати його у війні проти ВКЛ. Енергійні переговори і великі дарунки з Москви привели до того, що 21 січня 1535 р. Іслам-Гірей підписав шертну грамоту з ВКМ¹⁵⁶. У ній Іслам-Гірей обіцяв Івану IV бути вірним союзником проти «...Ахматових детей и Казимировых королевых детей Жигимонтом королем почен...»¹⁵⁷.

Відносини Іслам-Гірея і ВКМ занепокоїли уряд ВКЛ для якого хід війни складався не найкраще. Вже наприкінці 1534 р. армія ВКМ, відбивши наступ литовсько-руських військ на Смоленськ, спустошила білоруські і литовські землі аж до Вільна¹⁵⁸. Ось чому дипломатична служба ВКЛ вжила енергійних заходів аби залучити Іслам-Гірея на свій бік. Невдовзі після підписання угоди між останнім і Іваном IV, князь Стригін на наказ з Москви їхати послом до Іслам-Гірея, відмовився на тій підставі, що той у присутності литовського посла в Криму Онікея Горностая запрягнув Сигізмундові I бути ворогом ВКМ¹⁵⁹. На підтвердження своєї позиції Іслам-Гірей, скориставшись тим, що московські війська були сконцентровані на західному кордоні, послав вірні йому чамбули на Рязанщину¹⁶⁰. Врешті-решт Іслам-Гірей за посередництва Сигізмунда I таки примирився з Сахіб-Гіреєм, хоча і надалі продовжував вести таємні інтриги проти хана¹⁶¹.

В 1537 р. Іслам-Гірей вже назавжди залишив Крим. Судячи з усього, до цього його змусила втрата підтримки з боку кримського населення. Кримська знать, що підтримувала його, або загинула, або перейшла до табору прихильників Сахіб-Гірея, який здійснював небезуспішну зовнішню політику, посполите ж населення просто втомилося від руйнівних громадянських війн. За деякими даними, Іслам-Гірей виїхав до узбеків і кумиків, де його в 1537 р. вбили за наказом ногайського мурзи Баки-Бея, який хотів прислужитися таким чином Сахіб-Гірею¹⁶².

Тривала боротьба Іслам-Гірея за владу в Криму виступала за рамки звичайної політичної інтриги несучи на собі усі ознаки тієї політичної кризи, що охопила Кримське ханство в 20–30-х рр. XVI ст. Неузгодженість принципів престолоспадкування, розкол серед кримського

нобілітету і втручання Оттоманської Порти призвели до кривавих громадянських війн і мали своїм наслідком послаблення позицій Кримського ханства в Східній Європі.

Ворогуючи з ханами-ставлениками Порти, що спиралися на її політичну, військову і фінансову підтримку, Іслам-Гірей фактично виступав захисником якщо не політичної незалежності, то принаймні більшої самостійності Кримського ханства від османів, спираючись на частину кримської знаті з найвпливовіших татарських родів. В цю боротьбу поступово були втягнуті такі сусідні країни, як Оттоманська Порта, Велике князівство Литовське, Королівство Польське і Велике князівство Московське. Причому для них, за виключенням Туреччини, це був останній в XVI ст. випадок активного втручання у династичну боротьбу в Криму. Тільки у 1624 р. північний сусід Кримського ханства, а саме Запорозька Січ, наважилася знову відкрито втрутитись у хід війни Махмет і Шагін-Гіреїв проти Оттоманської Порти та її ставленика на ханському престолі Джанібек-Гірея¹⁶³.

¹ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887; Некрасов А. М. Возникновение и эволюция крымского государства в XV–XVI вв. // Отечественная история. — 1992. — № 2. — С. 48–58; Виноградов А. В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. — 1992. — № 2. — С. 58–69; Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. — 1940. — В. 61. — Т. 2. — С. 3–71; Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 5. — С. 178–419; Podgorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV — XVIII w. — Warszawa, 1987; Грушевський М. Історія України–Руси. — Т. 7. — К., 1995; Бантъш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993.; Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XI — пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 114–132; Крот В. А., Рашба В. С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV — в першій половині XVI ст. // УДЖ. — 1983. — № 5. — С. 101–110; Сенютович В. Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український історик. — 1969. — № 1–3 (21–23). — Рік VI. — С. 118–126; Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 3. — К., 1999. — С. 76–96; Rolankowski L. Problem Krymu w dzijach jaqiellonskich // Kwartalnik Historyczny. — 1935. — а 3. — S. 279–300; Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримсько-татарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р). — К., 1995.; Смирнов И. И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. — Кн. 27. — М., 1948. — С. 18–66; Кузнецов А. Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.); Карамзин Н. М. История государства Российского. — Кн. 2. — Т. 8. — СПб., 1842;

Гонца Г. В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV — пер. трети XVI в. Кишинев, 1984.

² Грушевський М. Вказ. пр.; Панашенко В. В. Вказ. пр.; Крот В. А., Рашба Н. С., Вказ. пр.; Сенютович В. Вказ. пр.; Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч.; Ластовський В. Вказ. пр.; Kolankowski L. Op. cit.; Иналджик Г. Вказ. пр.; Смирнов И. И. Указ. соч.; Кузнецов А. Б. Указ. соч.; Карамзин Н. М. Указ. соч.; Гонца Г. В. Указ. соч.

³ Смирнов В. Д. Указ. соч.; Некрасов А. М. Указ. соч.; Виноградов А. В. Указ. соч.; Сыроечковский В. Е. Указ. соч.; Малиновский А. Ф. Указ. соч.;

⁴ Шабуньдо Ф. М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV — першій половині XV ст. // Сучасність. — 1996. — № 5. — С. 86–87.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IV. — К., 1993. — С. 320.

⁶ Грушевський М. Вказ. пр. — С. 321; Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыме Татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 5 — С. 185–186.

⁷ Иналджик Галіл. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). — К., 1995. — С. 117; Крот В. А., Рашба Н. С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV — в першій половині XVI ст. // УІЖ. — 1983. — № 5. — С. 102; Османская империя и страны центральной, восточной и юго-восточной Европы в XV–XVI вв. — М., 1984. — С. 74–75.

⁸ Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. — Т. 2. — М., 1940. — С. 7–8; Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV-першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 114–115.

⁹ ЦДІАК. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7, арк. 905.

¹⁰ Крот В. А., Рашба Н. С. Вказ. пр. — С. 102.; Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 25

¹¹ Панашенко В. В. Вказ. пр. — С. 119–120; Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469–1515). — №. 87 // Stosunki Polski z Tatarszczizną od połowii XV wieku. — Т. 1. — Krakow; Warszawa, 1881. — S. 87.

¹² Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — С. 141. — К., 1998. — С. 141.

¹³ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М., 1998. — С. 305–306.

¹⁴ Иналджик Галіл. — Вказ. пр. — С. 116–117, 123, 127.

¹⁵ Османская империя... — С. 143–144; Смирнов И. И. Восточная политика Василия III. — С. 36, С. 44 // Исторические записки. — В. 27. — М., 1948. — С. 36, 44; Галіл Иналджик. — Вказ. пр. — С. 118.

¹⁶ Галіл Иналджик. — Вказ. пр. — С. 119; Кузнецов А. Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). — Минск, 1986. — С. 49.

¹⁷ Pułaski K. Machwet-Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polsce (1515–1523) // Kazimierz Pułaski. Szkieł i poszukiwania historyczne, 1898. — S. 348; Барон Герберштейн Записки о Московии. — СПб., 1866. — С. 155.

¹⁸ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 911.

¹⁹ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 46.

- ²⁰ Pulaski K. Machwet-Girej... — S. 348–349; Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 57; ЦДІАК. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7, арк. 887, 911.
- ²¹ Малиновський А. Ф. — Указ. соч. — С. 335
- ²² ЦДІАК. — Ф. КМФ 36, оп. 1, спр. 7, арк. 911–914.
- ²³ Владимирский летописец // ПСРЛ. — Т. 30. — М., 1965. — С. 146.
- ²⁴ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 335; Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 4–5.
- ²⁵ Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 335.
- ²⁶ Pulaski K. Machwet-Girej... — S. 349.
- ²⁷ Владимирский летописец. — С. 146; Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 336.
- ²⁸ Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 336.
- ²⁹ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 911.
- ³⁰ Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 7.
- ³¹ Виноградов А. В. Крымские ханы в XVI веке // Отечественная история. — 1992. — № 2. — С. 59, 62
- ³² ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 909.
- ³³ Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 339–340.
- ³⁴ Там же. — С. 340.
- ³⁵ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 904; Некрасов А. М. Возникновение и эволюция крымского государства в XV–XVI вв. // Отечественная история. — М., 1992. — № 2. — С. 51, 54.
- ³⁶ Некрасов А. М. Указ. соч. — С. 51.
- ³⁷ Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 19, 39.
- ³⁸ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 49.
- ³⁹ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 340.
- ⁴⁰ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 911–914.
- ⁴¹ Там же. — Арк. 894, 905.
- ⁴² Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 58.
- ⁴³ Там же. — С. 56, 58.
- ⁴⁴ Кримський А. Історія Туреччини. — К.; Львів, 1996. — С. 160.
- ⁴⁵ Османская империя... — С. 145–146.
- ⁴⁶ Панашенко В. В. Вказ. пр. — С. 126; Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. — Т. 32. — М., 1975. — С. 106.
- ⁴⁷ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 343.
- ⁴⁸ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 948.
- ⁴⁹ Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 343.
- ⁵⁰ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 958.
- ⁵¹ Там же. — Арк. 1187.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 343–344.
- ⁵⁴ ЦДІАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 960; Малиновський А. Ф. Указ. соч. — С. 347.
- ⁵⁵ РДАДА. — Ф. 123, оп. 2, спр. 22.
- ⁵⁶ Виноградов А. В. Указ. соч. — С. 63.
- ⁵⁷ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 60.

- ⁵⁸ Османская империя... — С. 115.
- ⁵⁹ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 58.
- ⁶⁰ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 958–960.
- ⁶¹ Там же. — Арк. 961–962.
- ⁶² Османская империя... — С. 147.
- ⁶³ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 348.
- ⁶⁴ Там же. — С. 349.
- ⁶⁵ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1189.
- ⁶⁶ Там же. — Арк. 1198.
- ⁶⁷ Там же. — Арк. 1189.
- ⁶⁸ Там же. — Арк. 1197–1198.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 59.
- ⁷¹ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1198.
- ⁷² Документы Московского Архива Министерства юстиции т. 1 М., 1897. — С. 525.
- ⁷³ Панашенко В. В. Вказ. пр. — С. 127.
- ⁷⁴ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1028–1029.
- ⁷⁵ Кузнецов А. Б. Указ. соч. — С. 59.
- ⁷⁶ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36. Оп. 1, спр. 7, арк. 1193, 1022, 1187; Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 349.
- ⁷⁷ Эвреиновская летопись // ПСРЛ. — Т. 35. — М., 1980. — С. 235; Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 67.
- ⁷⁸ Летопись Рачинского. — С. 170, Румянцевская летопись. — С. 213.
- ⁷⁹ Эвреиновская летопись. — С. 235.
- ⁸⁰ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 912.
- ⁸¹ Там же. — Арк. 911–914.
- ⁸² Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 50.
- ⁸³ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 919.
- ⁸⁴ Там же. — Арк. 916, 919.
- ⁸⁵ Там же. — Арк. 938.
- ⁸⁶ Там же. — Арк. 979.
- ⁸⁷ Там же. — Арк. 1184.
- ⁸⁸ Док. Моск. Арх. Мин. юст. — С. 525.
- ⁸⁹ Малиновский А. Ф. — Указ. соч. — С. 351.
- ⁹⁰ Там же. — С. 352.
- ⁹¹ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1189.
- ⁹² Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 351; Сыроечковский Е. Указ. соч. — С. 59.
- ⁹³ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1001.
- ⁹⁴ Там же. — Арк. 1001.
- ⁹⁵ Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (1506–1544). — Т. 11. — СПб., 1848. — С. 190.
- ⁹⁶ ЦДИАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1001.
- ⁹⁷ Шабульдо Ф. М. Вказ. пр. — С. 85.

- ⁹⁸ Хроника Быховца, М., — 1966. — С. 98.
- ⁹⁹ Некрасов А. М. Указ. соч. — С. 50.
- ¹⁰⁰ Думин С. В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР М., 1989. — С. 108.
- ¹⁰¹ Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 7.
- ¹⁰² ЦДДАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 982–983.
- ¹⁰³ Там же. — Арк. 1004.
- ¹⁰⁴ Там же. — Арк. 982–983.
- ¹⁰⁵ Там же. — Арк. 983.
- ¹⁰⁶ Там же. — Арк. 983.
- ¹⁰⁷ Там же. — Арк. 1017.
- ¹⁰⁸ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 62.
- ¹⁰⁹ Иналджик Галил. Османская история. Класична доба 1300–1600. — К., 1998. — С. 45; Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. — М., 1999. — С. 205–209; Кримський А. Вказ. пр. — С. 161.
- ¹¹⁰ Османская империя... — С. 165.
- ¹¹¹ Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 59.
- ¹¹² ЦДДАК. — Ф. КМФ. 36, оп. 1, спр. 7, арк. 1002.
- ¹¹³ Там же. — Арк. 1002.
- ¹¹⁴ Там же. — Арк. 1004–1005.
- ¹¹⁵ Там же. — Арк. 1017–1018.
- ¹¹⁶ Там же. — Арк. 1004–1005.
- ¹¹⁷ Там же. — Арк. 1008–1009.
- ¹¹⁸ Хроника Литовская и Жмойтская. Волынская краткая летопись. Ольшевская летопись. Румянцевская летопись // ПСРЛ. — Т. 35. — М., 1980. — С. 107, 170, 192, 213.
- ¹¹⁹ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 356.
- ¹²⁰ РДАДА. — Ф. 123, оп. 2, спр. 23.
- ¹²¹ Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 59; Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 356–358.
- ¹²² Сыроечковский В. Е. Указ. соч. — С. 59.
- ¹²³ Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 359–360.
- ¹²⁴ Архив Юго-Западной России изданное комиссией для разбора актов. — Т. 5, ч. 8. — К., 1907. — С. 3–4.
- ¹²⁵ Там же. — С. 5.
- ¹²⁶ Там же. — С. 1–3; Крот В. А., Рацба Н. С. Вказ. пр. — С. 108.
- ¹²⁷ АЮЗР. — Т. 2, ч. 7. — С. 93.
- ¹²⁸ АЮЗР. — Т. 1, ч. 7. — С. 91.
- ¹²⁹ Кузнецов А. Б. Указ. соч. — С. 63.
- ¹³⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887. — С. 398; Некрасов А. М. Указ. соч. — С. 62.
- ¹³¹ Кузнецов А. Б. Указ. соч. — С. 64.
- ¹³² Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 400.
- ¹³³ Там же. — С. 404–405.
- ¹³⁴ Там же. — С. 400; Виноградов А. В. Указ. соч. — С. 63.

- ¹³⁵ Иналджик Галіл. Боротьба... — С. 118–119
- ¹³⁶ Османская империя... — С. 172.
- ¹³⁷ Иналджик Галіл Боротьба... — С. 119; Османская империя... — С. 49.
- ¹³⁸ Кримский А. У. Указ. соч. — С. 150–151.
- ¹³⁹ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 41–42.
- ¹⁴⁰ Там же. — С. 54.
- ¹⁴¹ Там же. — С. 66.
- ¹⁴² Малиновский А. Ф. Указ. соч. — С. 365.
- ¹⁴³ Смирнов И. И. Указ. соч. — С. 55, 65.
- ¹⁴⁴ Акты Зап. России. — Т. 2. — С. 327.
- ¹⁴⁵ Карамзин Н. М. История государства Российского. — Кн. 2, т. 8. — СПб., 1842. — С. 17–18.
- ¹⁴⁶ Акты Зап. России. — Т. 11. — С. 329.
- ¹⁴⁷ Там же. — С. 329.
- ¹⁴⁸ Там же. — С. 329; Карамзин Н. М. Указ. соч. — С. 17–18.
- ¹⁴⁹ Там же. — С. 17–18.
- ¹⁵⁰ Акты Зап. России. — Т. 2. — С. 329.
- ¹⁵¹ Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 100 лет в именах, датах, фактах. — Вып. 2. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 378.
- ¹⁵² Акты Зап. России. — Т. 11. — С. 329.
- ¹⁵³ Кузнецов А. Б. Указ. соч. — С. 89.
- ¹⁵⁴ Карамзин Н. М. Указ. соч. — С. 18.
- ¹⁵⁵ Акты Зап. России — Т. 2. — С. 327.
- ¹⁵⁶ Кузнецов А. Б. Указ. соч. — С. 91.
- ¹⁵⁷ РДАДА. — Ф. 123, оп. 2, спр. 24
- ¹⁵⁸ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России К., 1993. — С. 70.
- ¹⁵⁹ Карамзин Н. М. Указ. соч. — С. 18.
- ¹⁶⁰ Там же. — С. 20.
- ¹⁶¹ Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 402.
- ¹⁶² Там же. — С. 402.
- ¹⁶³ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. 7. — С. 512–518.